

Inhoud

Proloog	7
1. Wat is fascisme?	9
2. Een antiliberaal erfenis	35
3. Sociaaldarwinisme, biologisch gefundeerd racisme en eugenetica	99
4. De Eerste Wereldoorlog en het fascisme	173
5. Een politieke religie met revolutionair-utopische doelen	205
6. De derde weg van het fascisme	235
7. Massa, elite en leider	253
8. De totalitaire staat van het fascisme	271
9. Raciaal determinisme, etnische zuiveringen en genocide	285
10. Slotbeschouwing	325
Verantwoording en dankwoord	333
Postscriptum	
Homeopathisch verdund fascisme? Baudet en Forum voor Democratie	337
Noten	355
Bronnen	395
Persoonsregister	407

‘Spreekt de goede historicus eigenlijk niet voortdurend tegen?’

Friedrich Nietzsche, *Morgenrood*

Proloog

Onder fascistten bevonden zich veel idealisten. Een leven zonder heroïek, strijd en gevaar konden zij zich nauwelijks voorstellen. Fascisten verachtten de rationalistische wereldbeschouwing en de materialistische cultuur van de burgerlijke samenleving. De menselijke geschiedenis was volgens hen een voortdurende strijd tussen volken en rassen. Zij streefden naar een solidaire, klassenoverstijgende volksgemeenschap die zowel egalitair als hiërarchisch zou zijn. Niet slechts een van decadentierschijnselen en ‘volksvreemde’ elementen gezuiverde samenleving, maar eveneens een nieuwe cultuur en zelfs een nieuwe mens – de homo fascistus – zouden de luisterrijke resultaten zijn van de beoogde nationale wedergeboorte. Een geïdealiseerd, glorieus verleden en een nog grootere toekomst zouden versmelten in een nieuw fascistisch tijdperk. Een wilskrachtige elite aangevoerd door een leider, die waarlijk over bovenmenselijke eigenschappen beschikte, moest deze totalitaire omwenteling bewerkstelligen.

In de vorige eeuw oefenden dergelijke utopische idealen op miljoenen Europeanen een noodlottige aantrekkingskracht uit. In de door wetenschap en rationalisme onttoverde moderne wereld voorzag het fascisme in de behoefte aan een nieuwe, aardse religie. Het bood zijn geestdriftige aanhangers idealen om voor te leven, te sterven en te doden. De meest onvoorstelbare misdaden zijn begaan om de utopische hersenschimmen van het fascisme te verwezenlijken. Fascisten beschouwden de door hen uitgeoefende terreur dikwijls als historisch noodzakelijk.

In het slot Wewelsburg – het occulte hoofdkwartier van zijn zwarte orde – sprak Reichsführer-ss Heinrich Himmler enkele dagen voor de aanval op de Sovjet-Unie over de demografische herinrichting van Oost-Europa en Rusland. Om plaats te maken voor Duitse kolonisten

moesten daar ongeveer dertig miljoen mensen verdwijnen door verdrijving, migratie of hongerdood.¹ De resterende Slavische ‘untermenschen’ zouden in het Groot-Germaanse rijk in de meest letterlijke zin slaven zijn. Ondanks de moorddadige ijver van de nazi’s werden deze genocidale visioenen nooit volledig gerealiseerd. Morele overwegingen speelden daarbij geen enkele rol. Een dergelijk ongekend verdrijvings- en uitroeiingsprogramma bleek eenvoudigweg niet uitvoerbaar tijdens de oorlog.

Hitlers droom van een rijk dat grote delen van Oost-Europa en Rusland zou omvatten, eindigde ten slotte in zijn tegendeel. De Sovjet-Unie vestigde een communistisch imperium in Midden- en Oost-Europa, inclusief een deel van Duitsland.² De geschiedenis van het fascisme – en dus van de twintigste eeuw – kan onmogelijk worden begrepen zonder het gedachtegoed van deze revolutionaire stroming en de historische herkomst ervan te bestuderen. Dit boek daarom gaat over de oorsprong en de ideologie van het fascisme.

Robin te Slaa

1. Wat is fascisme?

Het f-woord als steeds sleetser wordend etiket

Hoe is het mogelijk dat het communistische regime van de Rode Khmer in Cambodja, het zelfbenoemde kalifaat van de Islamitische Staat, de voormalige Amerikaanse president Donald Trump, zijn zittende Russische ambtgenoot Vladimir Poetin, de Interahamwemilities van extreem-nationalistische Hutu's in Rwanda en zelfs de smurven zijn beschuldigd van fascisme? Het roept onvermijdelijk de vraag op wat fascisme is.

Het antwoord daarop is niet zo eenvoudig. Wie deze vraag opwerpt, kan een veelvoud aan reacties verwachten. Veel mensen hebben bij het begrip fascisme geen eenduidige voorstelling. De voornaamste oorzaak daarvan is de inflatie waaraan het woord na de Tweede Wereldoorlog onderhevig is geweest. Terecht stelt fascismedeskundige Richard Griffiths dat het woord fascisme in de tweede helft van de twintigste eeuw niet alleen voortdurend is gebruikt, maar nog veel vaker is misbruikt.²

Het misbruik van de term begon zelfs al eerder. De Britse schrijver George Orwell constateerde al in 1944 dat alles en iedereen te pas en te onpas werd uitgemaakt voor fascistisch. Padvinders, de Irish Republican Army (IRA), de Chinese nationalistische leider Chiang Kai-Shek, de Indische Congrespartij en zijn voorman Mahatma Gandhi, boeren, vrouwen, winkeliers, de vossenjacht, de doodstraf en homoseksualiteit trof de beschuldiging 'fascistisch'. Het was dezelfde aantijging die steeds weer door een wisselende groep mensen voor andere personen en verschijnselen werd gebruikt.³

Het misbruik van het begrip fascisme nam in de daaropvolgende decennia slechts verder toe. De meest uiteenlopende personen, organisaties, regimes en ideologieën kregen het steeds sleetser wordende etiket 'fascistisch' opgeplakt. Ideologische verblindheid, politiek effectbejag,

maar waarschijnlijk even vaak naïviteit en oprechte verontwaardiging lagen hieraan ten grondslag. Aan het eind van de twintigste eeuw leefde de overtuiging dat onder de noemer fascisme zeer uiteenlopende politieke verschijnselen konden worden geschaard. Deze curieuze verzameling omvatte zowel de coup van generaal Augusto Pinochet in Chili als het Front National van Jean-Marie Le Pen, Vladimir Zjirinovski's Liberaal-Democratische Partij in Rusland, de terroristische bomaanslag van de Amerikaan Timothy McVeigh en het moslimfundamentalisme.⁴

Al tientallen jaren is er kortom sprake van een begripsdevaluatie van de term fascisme. Het woord is zo vaak en zo 'ruimhartig' gebruikt dat het daardoor vrijwel betekenisloos dreigt worden. 'Fascisme' is verworpen tot een scheldwoord voor welhaast alles wat als politiek omstreden en maatschappelijk verwerpelijk wordt beschouwd. Het 'f-woord' wordt gebruikt als synoniem voor repressie, machtswellust, dictatuur, militarisme, racisme, xenofobie, antisemitisme, islamfobie, sadisme, seksisme, vrouwenhaat en andere abjecte verschijnselen. Op spandoeken en in spreekkoren bij demonstraties wordt de term fascisme nog altijd regelmatig gebruikt.

Veel vaker duikt het woord op in de traditionele media en op internet. Een belangrijke reden hiervoor is de opkomst van het rechts-populisme in talrijke landen. Behalve Donald Trump behaalden onder anderen Viktor Orbán in Hongarije, Jair Messias Bolsonaro in Brazilië, de Alternative für Deutschland en in ons land de Partij voor de Vrijheid (pvv) en Forum voor Democratie (FvD) de afgelopen jaren indrukwekkende politieke successen. In Oostenrijk, Frankrijk en België wisten respectievelijk de Freiheitliche Partei Österreichs, het Front National (in 2018 hernoemd tot Rassemblement National) en het Vlaams Belang (tot 2004 bekend als Vlaams Blok) al eerder een aanzienlijk deel van het electoraat aan zich te binden. Alle voornoemde politici en partijen zijn van fascisme of ten minste fascistoïde karaktertrekken beschuldigd. In ons land leidden de tegen de islam, moslims en Marokkanen gerichte agitatie van Geert Wilders en het ontbreken van een democratische partijstructuur bij de pvv in het verleden herhaaldelijk tot discussie over de vraag of deze controversiële politicus en zijn partij als fascistisch kunnen worden aangemerkt.⁵ Thierry Baudet en FvD zijn de pvv in radicaliteit inmiddels ruimschoots voorbijgestreefd. Kopstukken van deze partij flirten al dan niet bedekt met het fascistische gedachtegoed en verspreiden racistische en antisemitische ideeën. Recentelijk riep het optreden van Trump, met name de door hem opgehitste bestorming van het Capitool op 6 januari 2021, bij commentatoren de vraag op of hier sprake was van een nieuwe vorm van

fascisme. De huidige politieke ontwikkelingen in Rusland geven aanleiding tot soortgelijke zorgen. Tegelijkertijd voert president Poetin 'de denazificatie van Oekraïne' aan als rechtvaardiging voor de Russische inval in het buurland.

Maar wat is fascisme dan? Het is twijfelachtig of alle personen die het hedendaagse rechts-populisme vergelijken met het historische fascisme uit de periode 1919-1945 altijd weten wat zij precies vergelijken. Regelmatig lijkt het erop dat sprake is van de onder wetenschappers, journalisten en politici vaker voorkomende gewoonte om op basis van bepaalde kenmerken of veronderstelde overeenkomsten nieuwe maatschappelijke verschijnselen te herleiden tot eerdere historische fenomenen en deze (aan) te duiden met het bestaande begrippenkader hiervoor. Bij het maken van dergelijke historische analogieën bestaat altijd het risico dat bepaalde aspecten van nieuwe verschijnselen worden miskend. Bij de vergelijking tussen het huidige rechts-populisme en het historische fascisme uit de vorige eeuw is dit gevaar nog reëler. Onbekendheid met de werkelijke betekenis van het begrip fascisme is daarvan de voornaamste oorzaak. Ook om deze reden is een boek over de oorsprong en ideologie van het fascisme gewenst.

Bovendien is er in de loop der tijd, met name in de Angelsaksische wereld, een groot aantal toonaangevende studies verschenen over het fascisme. Deze publicaties bieden nieuwe en vaak verrassende inzichten in dit complexe historische verschijnsel. Helaas zijn deze studies in ons land nauwelijks doorgedrongen tot een breder publiek van historisch en politiek geïnteresseerde lezers. De voornaamste reden hiervoor is dat de baanbrekende studies van onder meer Roger Eatwell, Emilio Gentile, Anthony James Gregor, Roger Griffin, George Lachmann Mosse, Stanley George Payne en Zeev Sternhell niet in het Nederlands zijn vertaald.

Wel verscheen in 2005 een vertaling van het boek *The Anatomy of Fascism* (2004) van Robert Owen Paxton. Hoewel deze erudiete auteur zeer waardevolle inzichten en een schat aan informatie biedt over verschillende ontwikkelingsfasen van het fascisme, behandelt hij de ideologie hiervan tamelijk beknopt. Dit is geen toeval. Paxton maakt duidelijk dat hij een aantal aspecten van de fascistische ideologie, zoals het antikapitalisme, nauwelijks serieus neemt.⁶ Nadrukkelijk stelt hij dat geen enkele denker het fascisme voorzag van een filosofisch systeem.⁷

Hoe steekhoudend is dit argument? Ook de Duitse filosoof Friedrich Nietzsche, die op verschillende plaatsen in dit boek aan bod komt, heeft nooit een filosofisch systeem uitgedacht. Hij was geen logische denker,

maar dacht dikwijls associatief en zijn werk bevat opmerkelijke tegenstrijdigheden. Nietzsche had zelfs een systematische afkeer van systemen.⁸ ‘Overtuigingen zijn gevangenissen’, schreef hij uitdagend.⁹ Toch zullen maar weinig wetenschappers daarin aanleiding zien om zijn invloedrijke geschriften niet ernstig te nemen.

Als karakteristiek voor het fascisme beschouwt Paxton de ‘mobiliserende hartstochten’ die het onderliggende fundament van deze stroming vormen.¹⁰ Hij onderscheidt hierbij de volgende sentimenten: het gevoel van een overweldigende crisis waarvoor geen traditionele oplossingen zijn; het stellen van de groep boven alles en de volledige ondergeschiktheid van het individu hieraan; het geloof dat de eigen groep slachtoffer is en het daaruit voortspuitende sentiment dat dit elke daad – zonder wettelijke of morele begrenzingsen – rechtvaardigt tegen interne en externe vijanden; de vrees voor neergang van de groep door de ontbindende gevolgen van individualisme, liberalisme, klassenstrijd en buitenlandse invloeden; de noodzaak om een zuiverder gemeenschap te vormen, zo mogelijk met instemming en anders door geweld; de behoefte aan gezagsuitoefening door ‘natuurlijke leiders’ culminerend in een nationale leider die als enige de lotsbestemming van de groep kan belichamen; het instinct van deze leider is superieur aan de zogenaamde abstracte en universele rede; de schoonheid van geweld en de kracht van de wil wanneer deze voor doeleinden van de groep worden ingezet en ten slotte het recht van het eigen uitverkoren volk om anderen te overheersen zonder beperkingen van welke menselijke of goddelijke wet dan ook, maar slechts op basis van zijn bewezen dapperheid in een darwinistische strijd met andere groepen.¹¹

Na zijn uitvoerige opsomming van deze ‘mobiliserende hartstochten’ van het fascisme, stelt Paxton vervolgens dat deze vanuit historisch perspectief moeilijk te behandelen zijn aangezien de meeste hiervan vrijwel zo oud zijn als de mensheid zelf.¹² Het roept de vraag op in hoeverre de door hem gedefinieerde ‘mobiliserende hartstochten’ het fascisme karakteriseren en afgrenzen van andere politieke en maatschappelijke verschijnselen. Zit het onderscheid dan toch niet – althans ten dele – in de idealen en de ideologie van het fascisme?

Verschillende prominente wetenschappers die zich bezighouden met het fascisme, zijn daar in elk geval van overtuigd. Zo bestempelt Roger Eatwell het fascisme als ‘een serieuze ideologie’.¹³ Zeev Sternhell, Mario Sznajder en Maia Asheri stellen in hun diepgravende studie over het ontstaan van de ideologie van het Italiaanse fascisme dat Mussolini en zijn medestrijders vanaf het begin een duidelijk beeld hadden van de doel-

einden die zij wilden verwezenlijken. Zij kwamen aan de macht gewapend met een coherente ideologie die was bedoeld als een allesomvattend alternatief voor liberalisme en marxisme.¹⁴ De socioloog Michael Mann betoogt: 'Het fascisme was een beweging met hoge idealen, in staat om een fors deel van twee generaties jongeren (speciaal de hoogopgeleide) te overtuigen van het feit dat het een meer harmonieuze orde zou kunnen voortbrengen.'¹⁵ De 'fatale aantrekkingskracht' van het fascisme, zoals Roger Griffin het verwoordde,¹⁶ kan dan ook niet begrepen worden zonder zijn ideologie te bestuderen. Waarom bestond hier in het verleden dan zo weinig belangstelling voor?

Fascisme als 'het kwaad'

Na Auschwitz en alle andere verbijsterende misdaden van de nazi's en geestverwante bewegingen gold het fascisme voortaan als aanduiding voor 'het absolute kwaad'. De historicus Hermann von der Dunk formuleerde het scherp: 'Eerst bleek de fascist een duivel. Nu blijkt de duivel een fascist.'¹⁷ Het fascisme als synoniem voor het kwaad werd daarmee ook tijdloos en ongrijpbaar. Het sluimert volgens sommigen zelfs in iedereen. Onder zijn pseudoniem J.B. Charles schreef de gerenommeerde criminoloog en voormalige verzetsman Willem Nagel in zijn boek *Van het kleine koude front* uit 1963: 'Het fascisme is, hoe fraai de mens het ook mag verromantiseren, de mens ingeboren en "beestachtig". Het is een erfzonde.'¹⁸ De beroemde Italiaanse filmmaker Federico Fellini was er eveneens van overtuigd dat in ieder persoon een latent fascisme schuilgaat.¹⁹

In zijn boek *Das Böse oder Das Drama der Freiheit* uit 1997 besteedt filosoof Rüdiger Safranski uitvoerig aandacht aan de 'demonische figuur' van Hitler als exponent van het kwaad. 'Dat Hitler en de zijnen aan de macht konden komen, blijft een permanente aanvechting van elk geloof in de mens', aldus de beroemde wijsgeer. De nazileider belichaamde volgens Safranski 'het voltooide nihilisme'. Tomeloze machtswellust en een apocalyptische drang tot vernietiging waren zijn werkelijke drijfveren: 'Hitler wil de hele morele wereld vernietigen. Het hoogste doel is de macht en het geweld.'²⁰

De verbeelding van Hitler en het fascisme als symbool van het altijd aanwezige kwaad is al geruime tijd ook doorgedrongen in de amusementsindustrie. In videogames figureren kwaadaardige nazizombies als incarnatie hiervan en een tv-serie over de nazileider heeft de omineuze titel *Hitler: The Rise of Evil*. Maar het fascisme en in het bijzonder Hitler te

bestempelen als ‘het kwaad’, verduidelijkt dat werkelijk iets? In het voorwoord van het tweede deel van zijn monumentale Hitler-biografie geeft sir Ian Kershaw op deze vraag een afdoende antwoord: ‘Het kwaad is [...] meer een theologisch-filosofisch dan historisch concept. Hitler gelijk te stellen met het kwaad mag dan zowel waar als moreel bevredigend zijn, het verklaart niets; een unanieme veroordeling kan begrip en uitleg zelfs in de weg staan.’²¹ Dit was echter precies wat in de geschiedschrijving over het fascisme vaak het geval was.

Een vitalistische ideologie van ‘de daad’

De diepe morele verontwaardiging over de Holocaust en andere onmenselijke misdaden van fascistten – hoe terecht ook – bemoeilijkte decennialang onbevangen onderzoek naar de oorsprong en de ideologie van het fascisme. Binnen en buiten de wetenschappelijke wereld bestond een brede consensus: het fascisme beschikte niet over een consistente ideologie. Liberalisme, marxisme, socialisme en conservatisme golden als volwaardige ideologieën die konden bogen op vooraanstaande denkers. Het fascisme was volgens de communis opinio verstoken van een intellectuele stamboom en bestond uit weinig meer dan een samenraapsel van autoritaire en nationalistische leuzen.²² Paxton kan in zekere zin worden beschouwd als een hedendaagse vertolker van deze opvatting.

Natuurlijk hebben fascistten door hun activistische, anti-intellectualistische en gewelddadige houding in niet geringe mate bijgedragen aan dit misverstand. De nadruk binnen het fascisme lag vooral op ‘de daad’ en aanzienlijk minder op theorievorming. Enkele maanden na de oprichting van zijn fascistische beweging in maart 1919 verklaarde haar leider Benito Mussolini: ‘Het fascisme is pragmatisch.’²³ Op nieuwjaarsdag 1920 gaf hij in zijn krant *Il Popolo d’Italia* de volgende uiteenzetting:

Onze strijd is onverbiddelijk maar schoon, daar wij uitsluitend op onze eigen krachten zijn aangewezen. Alle politieke en geopenbaarde waarheden hebben wij vergruizeld, op alle dogma’s gespuwd, alle paradijzen afgewezen; aan de kaak gesteld hebben wij alle kwakzalvers – witte, rode, zwarte – die hun wondermiddeltjes op de markt brengen om aan het menselijk geslacht het ‘geluk’ te bezorgen. Wij geloven niet aan programma’s, stelsels, heiligen, apostelen: vooral geloven wij niet aan het geluk, aan de verlossing, aan het beloofde land.²⁴

Mussolini fulmineerde tegen alle bestaande politieke en religieuze doctrines. Op de vraag naar zijn programma antwoordde hij resoluut dat er daarvan al te veel van waren. 'Voor de verlossing van Italië zijn geen programma's nodig maar mannen en wilskracht', zo lichtte hij toe.²⁵ Het was tijdgenoten duidelijk dat hier niet de leider van een conventionele politieke partij aan het woord was.

Niet alleen een afkeer van doctrinaire leerstellingen, een vastberaden voluntarisme en religieus geïnspireerde beeldspraak over nationale verlossing waren bepalend voor het fascisme. Even karakteristiek was het brute geweld van zijn aanhangers. Hoewel radicale socialisten en communisten zich dikwijls evenmin onbetuigd lieten, waren fascistten het meest berucht om hun gewelddaden. Tegenstanders werden met knuppels afgeranseld en gedwongen wonderolie te drinken, zodat hun darmen van slag raakten en ze zichzelf bevuilden.²⁶ Tijdens een toespraak begin mei 1921 op het Piazza Belgioioso in Milaan sprak Mussolini op badinerende toon over de terreur van zijn aanhangers:

Men spreekt veel over de fascistische gewelddadigheid. Welnu, we ontkennen deze niet. [...] En zolang het nodig zal zijn, zullen wij de schedels van tegenstanders meer of minder zachtjes blijven aaien, dat wil zeggen tot de waarheid tot hun hersens zal zijn doorgedrongen.²⁷

In dezelfde redevoering benadrukte Mussolini dat zijn fascistten een beweging vormden en geen politieke partij of, zoals hij schamper uitdrukte, 'een museum van dogma's en onsterfelijke beginselen'.²⁸

In een terugblik tien jaar later erkende de Duce dat de geschiedenis van het fascisme in de periode voorafgaand aan de Mars op Rome in 1922 voornamelijk gekenmerkt werd door strijd en niet zozeer door theorievorming. Er bestond echter, zo stelde hij, iets wezenlijkers dat de fascistten destijds bezielde: 'De theorie – mooi uitgewerkt, onderverdeeld in hoofdstukken en paragrafen, en omgeven van commentaren – moge ontbroken hebben; er was iets van meer beslissende kracht om die theorie te vervangen: het ideaal, het geloof.'²⁹ Zijn laatste opmerking is van essentieel belang om de aantrekkingskracht van het fascisme te begrijpen.

Mussolini wees erop dat in deze periode van strijd de grondslagen van de fascistische ideologie werden gelegd en allengs in een systeem werden uitgewerkt.³⁰ Het weerhield hem er niet van om in 1932 tegenover de schrijver Emil Ludwig (pseudoniem van Emil Cohn) een uitspraak van

Nietzsche te parafraseren: ‘Systemen zijn illusies, theorieën zijn gevangnissen.’³¹ Zoals straks blijkt, was deze opmerking minder tegenstrijdig dan ze in eerste instantie lijkt.

Hoe kan het dat deze fascistische leider, die belezen was en als jonge, socialistische agitator al diepgaand werd beïnvloed door gezaghebbende denkers van zijn tijd, een dergelijke activistische, gewelddadige en anti-intellectuele houding aan de dag legde? Of bestond hier juist een direct verband tussen? Zijn wij tegenwoordig misschien te veel geneigd te denken dat geestelijke ontwikkeling en een tolerante levenshouding meestal samengaan?

Er bestond een intellectuele traditie die heel andere idealen voorstond. In zijn werk *Origini e dottrina del fascismo* uit 1929 stelde de fascistische filosoof Giovanni Gentile dat het fascisme zich keerde tegen het ‘intellectualisme’ dat een scheiding aanbracht tussen denken en handelen, tussen wetenschap en leven, tussen de hersenen en het hart, tussen theorie en praktijk. Het fascistische anti-intellectualisme betekende geen vijandigheid tegen cultuur, maar tegen ‘een decadente cultuur’.³²

Gentile presenteerde het fascisme veeleer als een methode dan als een gesloten filosofisch systeem waaraan niets meer kon worden toegevoegd of van afgehaald. Niets was volgens hem vreemder aan het fascisme dan filosofische of religieuze dogma’s die de komst van een school of sekte – compleet met discipelen en ketteren – met zich meebrachten.³³ Tegenover alle abstracte en intellectualistische doctrines, zo betoogde Gentile, plaatsten fascistten een ‘filosofie van de praktijk’.³⁴ Dit concept was deels het product van bepaalde marxistische en syndicalistische invloeden. Geheel naar waarheid schreef Gentile dat Mussolini en talrijke fascistten hun eerste intellectuele vorming hadden gekregen in de school van Karl Marx en de syndicalistische theoreticus Georges Sorel.³⁵ Op de linkse wortels van het Italiaanse fascisme – voor velen nog altijd een uitermate hinderlijk feit – wordt in het volgende hoofdstuk ingegaan.

Eveneens van invloed op de fascistische ‘filosofie van de praktijk’ was de toenmalige idealistische wijsbegeerte in Italië. Deze filosofische stroming gaf het fascisme, aldus Gentile, zijn inhoudelijke essentie en intellectuele wasdom.³⁶ Als leerling van de Duitse filosoof Georg Wilhelm Friedrich Hegel was hijzelf – het vermag nauwelijks verbazen – een van de voornaamste vertegenwoordigers van de idealistische filosofie in Italië.

De eigen aanhangers beschouwden het fascisme vooral als een vitalistische ideologie van ‘de daad’. In zijn theoretische verhandeling ‘Dottrina Politica e Sociale del Fascismo’ uit 1932 verkondigde Mussolini dat

het fascisme niet gekluisterd was aan een in de studeerkamer uitgewerkte theorie: 'het werd geboren uit de behoefte aan actie en was actie.' De fascistische ideologie moest dan ook geen oefening hoogdravende woorden zijn, maar 'een akte van leven'.³⁷ Een van Mussolini's vermaarde oneliners luidde: 'In het begin was de daad!'³⁸ Ook Hitler stelde het handelen uitdrukkelijk boven de theorie. Op geringschattende toon schreef hij in *Mein Kampf*: 'Want laat de schrijvende ridders en zotten van vandaag vooral dit gezegd zijn: de grootste omwentelingen op deze aarde zijn nog nooit aangevoerd door een ganzenpen! Nee, het bleef de veer altijd slechts voorbehouden ze theoretisch te motiveren.'³⁹

In ons land vertoonden fascistten dikwijls eenzelfde minachting voor zogenaamde studeerkamertheorieën. De jonge, idealistische NSB-propagandist Henk Feldmeijer, die als spreker dikwijls een zwervend bestaan leidde en regelmatig bij partijgenoten overnachtte,⁴⁰ verklaarde vlak voor de oorlog:

Het verschil met onze tegenstanders blijkt al dadelijk hieruit, dat deze boeken hebben waarin hun leer beschreven is. Over de nationaal-socialistische leer is nog geen boek geschreven en dat zal ook niet gebeuren. Dit duidt op onze kracht, terwijl het dikwijls juist gezien wordt als een zwak punt. Wij bekennen ons tot het Leven zelf. Wij houden ons niet aan een verstarrende leer.⁴¹

Het fascisme kenmerkte zich in belangrijke mate door zijn pragmatisme. Expert Paul Hayes constateert dat juist het improvisatievermogen van fascistische bewegingen en hun relatieve ongebondenheid aan partijprogramma's hen in staat stelden snel en doeltreffend op actuele gebeurtenissen te anticiperen.⁴² Voor de verwezenlijking van hun utopische doelstellingen waren vastomlijnde programma's voor fascistten van ondergeschikt belang. De ideologie die zij aanhingen, berustte op enkele onwrikbare grondbeginselen die op de korte termijn ruimte lieten voor tactische aanpassingen in hun politieke strategie. In dit opzicht is het fascisme vergelijkbaar met zijn totalitaire tegenvoeter het communisme.

Zo bestreden communisten tijdens het interbellum op instigatie van de in Moskou zetelende Communistische Internationale (Komintern) jarenlang sociaaldemocraten als 'sociaal-fascisten'. De slotresolutie van het vijfde congres van deze organisatie in 1924 decreeteerde: 'Fascisme en sociaal-democratie zijn twee zijden van eenzelfde instrument van kapitalistische dictatuur. In de strijd tegen het fascisme kan de sociaal-demo-